

Romano džaniben

časopis romistických studií | 19. ročník | **1/2012**

Pastorační činnost jako nástroj sociální inkluze

Podolinská Tatiana, Hrustič Tomáš. 2010.

Boh medzi bariérami. Sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou. Bratislava: ÚEt. SAV.

Publikace *Boh medzi bariérami* autorů Tatiiany Podolinské a Tomáše Hrustiče je výstupem z projektu SIRONA 2010 (název projektu je zkratkou podtitulu závěrečné zprávy – „Sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou“), který byl realizován v rámci *Národného programu SR k Európskemu roku boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu 2010*. Projekt si kladl za cíl jako první zmapovat činnost registrovaných i neregistrovaných církví a náboženských hnutí mezi Romy na Slovensku a naznačit možnosti misie a pastorační práce mezi Romy v kontextu sociální inkluze. Navazuje tak na předchozí zájem o religiozitu Romů. Ten byl dlouhodobě zaměřen spíše etnograficky (jako popis náboženských zvyků, ve vztahu k danému území např. Horváthová 1964), už nějakou dobu se ale studie zaměřují hlouběji na sociální aspekt, zejména pak na sledování sociálních změn spojených s konverzí k tzv. novým náboženským hnutím (z území Slovenska např. Hrustič 2010; Jelínková 2009; Švecová 2008; mimo něj např. Dienstbierová 2008; Ripka 2008). Důležitou publikací v tomto směru je sborník *Boh všetko vidí – O Del sa dikhel* (Kováč, Mann 2003), ve kterém najdeme několik případových studií a článků, tematicky vymezených právě religiozitou Romů na Slovensku. Publikace *Boh medzi bariérami* je vedle toho shrnutím činnosti církví a náboženských hnutí působících mezi Romy. Zastřešuje ji téma procesu sociální změny. K předkládané závěrečné zprávě má svým zaměřením velmi blízko sborník *Pastorácia Rómov* (Grešková 2009), který je výstupem ze stejnojmenného odborného semináře zaměřeného na možnosti působení církví mezi Romy.

Závěrečná zpráva (dostupná jak v tištěné tak v elektronické podobě) je velmi přehledným shrnutím závěrů z uvedeného projektu SIRONA 2010, a to celkem v šesti kapitolách: 1) *Úvod*, 2) *Zmapovanie situácie*, 3) *Úspešné misie: kvalitatívny výskum a prípadové štúdie*, 4) *Vplyv pôsobenia cirkví na sociálnu inklúziu Rómov*, 5) *Vybrané tematické okruhy*, 6) *Záver a odporúčania* + přílohy, sumarizace v anglič-

¹ Jan Ort je studentem Semináře romistiky ÚJCA FFUK Praha. E-mail: honza.ort@gmail.com

tině, slovník základních užívaných pojmů, rozsáhlá bibliografie a indexové vyhledávání. Na realizaci projektu se pod vedením koordinátorů (zároveň autorů zprávy) podílela řada odborných pracovníků, částečně i studentů.

Dříve než jednotlivé kapitoly podrobněji shrnu a zdůrazním některá zajímavá témata, zastavím se u výzkumných otázek a cílů. Těmi bylo zmapování působení jednotlivých církví (registrovaných i neregistrovaných) mezi Romy na území Slovenské republiky a dále zmapování forem a podob sociální změny, která následuje změnu náboženskou. Na základě toho měla být zodpovězena otázka, zda tato sociální změna vede k sociální inkluzi.

Takto vytyčené cíle jsou bezesporu zajímavé a přínosné už jen tím, že mohou sloužit jako základ pro odbornou diskusi nad tématy, na která romisté či antropologové při terénních výzkumech zaměřených na romské komunity narážejí. Současně mám ale pochyby, zda otázku sociální inkluze s počátkem v náboženské změně lze zodpovědět na základě relativně krátkých terénních výzkumů, ze kterých projekt SIRONA sestával. Rozpaky ve mně vzbuzuje i zúžení otázky na jednotlivé konvertity. Pohled Romů nekonvertitů nám zůstává utajen a s ním i možnost šířeji zhodnotit dopady misijních činností na romskou komunitu jako takovou. Zajímavým příspěvkem do diskuse by byl dle mého názoru výzkum zaměřený na Romy nekonvertity žijící v rámci komunity, která je misijní činností zasažena. K tomuto tématu se ještě vrátím v odstavci k metodologii výzkumu a výběru respondentů.

Jednoznačný přínos výzkumu vidím v jeho mapovací fázi, která přináší unikátní, ač jistě neúplný, přehled o působení církví mezi Romy na Slovensku.

Úvod zprávy stručně nastiňuje výzkumný projekt a základní body tématu religiozity Romů. Autoři se staví do pozice konfesijně nezaujatých a zároveň s tím vyjadřují přesvědčení o potřebě zrovnoprávnění příležitostí církví a náboženských hnutí. V současné situaci nemá totiž každé náboženské hnutí nárok na oficiální registraci a tedy i na příspěvky od státu.

Religiozitu Romů na Slovensku popisují autoři s důrazem na vyvrácení některých stereotypů, které o ní převládají („Romové jsou ve víře nestabilní, upřednostňují privátní zbožnost, k náboženství se hlásí pouze formálně a ze zistných důvodů, nedodržují Boží přikázání“). Vyvrácení těchto stereotypů a uvedení jejich možných příčin na základě poznatků z terénu potvrzuje společenský přesah studie, který je již od úvodu patrný. Kladu si však otázku, zda některé stereotypy (např. „Rómovia nedordžavajú Božie prikázania“) nejsou spíše na diskusi teologickou (Kdo vlastně dodržuje Boží přikázání?). Pokud začneme některé stereotypy jednoduše vyvracet, hrozí tak nebezpečí, že vyvrácením přijmeme stereotyp jako relevantní a paradoxně se tak můžeme postavit do pozice „správně věřících“ (v tomto případě těch, kteří přece „Boží přikázání dodržují“). Především je důležité si uvědomit, že neexistuje jediný správný typ zbožnosti ani jedno správné

uchopení křesťanství. Pokud se někdo od našeho pojetí vzdaluje, může být jeho zbožnost vnímána jako jiná, už ale nikoliv jako špatná nebo podřadná (srov. Podlinská 2009).

Autoři se dále pokoušejí těžko uchopitelné a obecné téma religiozity Romů vymezit ve čtyřech rovnocenných liniích. Uvádí tak linii *konfesijní příslušnosti, proků „majoritní“ lidové religiozity*, prolínání obou předchozích a *náboženskou adaptabilitu*. Nakolik je takovéto rozdělení dostačující a univerzální, je otázkou, každopádně však pro nás pojmenovává vrstvy, které je možné při bádání v oblasti romské religiozity sledovat. Takovéto dělení ale nemusí fungovat vždy a všude, romské komunity jsou rozdílné a žijí v odlišných podmínkách i prostředích. V bádáních nad religiozitou Romů bychom si měli klást i otázku, zda jednotná romská religiozita vůbec existuje.

Samotný výzkum byl rozdělen do dvou základních fází – zmapování situace a kvalitativní výzkum v konkrétních lokalitách. Devatenáct z třiceti denominací obeslaných dotazníkem uvedlo, že má zkušenost s misijní či pastorační činností mezi Romy. Na základě výpovědí představitelů církví byl zpracován přehled církví a náboženských hnutí, z nichž ke každé je uvedena stručná historie misijní činnosti mezi Romy a přiřazena přehledová mapka s vyznačením míst, ve kterých daná církev zanechala svou stopu. Měli bychom si však být vědomi toho, že přehled míst vyznačených na mapě nemusí být vyčerpávající. Představitelé církví sice měli uvádět i lokality, kde se Romové nestali přímo jejich členy, obzvláště církve s širší působností však dle mého soudu nemohou mít dokonalý přehled o všech místech, do kterých misie zasahuje. Mám tím na mysli například jednotlivé rodiny z lokalit, ve kterých misie přímo neprobíhá, nicméně tyto rodiny dojíždějí na náboženská setkání do míst, která jsou centrem misijní činnosti dané denominace. Přestože tak církev či náboženské hnutí v některé lokalitě nepůsobí, neznamená to, že na život Romů v dané lokalitě nemá reálný vliv. Kromě toho se samozřejmě situace v některých lokalitách mohla i v krátké době od realizace projektu změnit, případně nemusí být v přehledových mapách zaznamenány misie krátkodobější. Nicméně, jak již bylo zmíněno v úvodu, i tak nám autoři předkládají unikátní zmapování misijní činnosti jednotlivých denominací, které může sloužit jako výborný přehled pro další bádání na toto téma i pro terénní výzkumy v dané oblasti s širší nebo i jinou tematikou.

Vedle této základní mapovací části měla první fáze výzkumu i část hodnotící, jejíž závěry jsou předkládány v podkapitolách o motivaci, která vede jednotlivé denominace k misijní činnosti, o příčinách neúspěšných misií nebo o strategiích misie mezi Romy.

Z devatenácti uvedených církví bylo pro následnou kvalitativní fázi výzkumu vybráno patnáct, a to z toho důvodu, že ne všechny církve s pokračováním ve výzku-

mu souhlasily. Pro tuto fázi byly sestaveny tři různé dotazníky, které měly výzkumníkům umožnit celistvější pohled na působení jednotlivých církví a následnou sociální změnu u Romů konvertitů. Dotazníky byly určeny 1) představitelům církví a náboženských hnutí (v každé lokalitě nahrán vždy s osobou, která misii vede, a ideálně s dalšími dvěma pomocnými pracovníky), 2) Romům konvertitům (vždy alespoň 5 respondentů), 3) jejich neromskému okolí, které mělo hodnotit sociální změnu zvenčí.

V žádné z lokalit ovšem nebyli jako Romové konvertité (případně na cestě ke konverzi) uvedeni všichni romští obyvatelé dané lokality. Může nás proto zarazit absence dotazníku určeného právě Romům, kteří nejsou ani členy ani „sympatizanty“ dané církve či náboženského hnutí. Chybí nám tak jeden z důležitých pohledů na sociální změnu konvertitů. Neromské okolí nemusí mít, a často ani nemá, úplný přehled o misijních činnostech církví v rámci romské komunity. Na druhé straně sociální změna nemusí být konvertity proklamována pouze směrem k výzkumníkům, ale i směrem k neromskému okolí. Bylo by proto zajímavé porovnat právě tento neromský pohled s pohledem Romů, kteří konverzí neprošli a zároveň jsou s romskými konvertity v kontaktu v rámci každodenních situací. (Za úvahu stojí, zda i v případě, kdy sociální změna je pouze proklamovaná, nemůže mít skutečné dopady na vztahy s neromským okolím a skrze to vést k sociální změně reálné). Absencí zmíněného pohledu je také vyloučena možnost lépe sledovat celkové dopady misijní činnosti na komunitu Romů a vztahy v rámci ní. Nutno dodat, že uvedené dotazníky jsou čtenáři kompletně k dispozici v přílohách publikace samotné. Čtenář tak má možnost posoudit, na základě jakých otázek autoři k předkládaným závěrům dospěli.

K metodologii výzkumu má několik zajímavých poznámek sociolog Dušan Lužný (Lužný 2011), který se ve svém textu táže, zda autoři mohli vůbec dojít k jiným závěrům (pozitivně vnímané sociální změny s počátkem ve změně náboženské), když vycházejí z výpovědí aktérů těchto změn samotných. *„Z logiky konverzních叙事ů totiž vyplývá, že život před konverzí je hodnocen negativně a život po konverzi jednoznačně pozitivně. Je prakticky vyloučeno, aby Rom-konvertita vypravěl gádžovi-výzkumníkovi, že i po konverzi pije alkohol a utrácí výplatu na bracích automatech.“* Ovšem nutno podotknout, že změna není v rámci výzkumu hodnocena pouze z pohledů konvertitů samotných. Dále Lužný žádá vyvrácení opačné souslednosti, tedy možnosti, kdy je prvotní změna sociální, kterou pak následuje změna náboženská.

Pro fázi kvalitativního terénního výzkumu byly vybrány lokality, u kterých církev samotná označila misijní činnost jako úspěšnou. Vzhledem k zaměření projektu je tento výběr pochopitelný. Těžko je možné sledovat mechanismy sociální inkluze pod vlivem činnosti církví v lokalitách, kde žádná sociální změna neprobíhá, kde misijní činnost církve nedopadá na úrodnou půdu. Zahrnout do projektu výzkum v těchto lokalitách by ale bylo jistě přínosné – obecně se totiž setkáváme

spíše se studii z lokalit, kde misie úspěšná byla. Pozorování příčin neúspěšných misí by nám mohlo napomoci k tomu, abychom si utvořili celistvější pohled na dané téma.

Stejně tak se můžeme ptát, zda vybrané lokality budou považovány za příklady úspěšné misie i za několik let. Chybí nám zde tedy diachronní pohled, srovnání v čase (nutno zmínit, že v některých z vybraných lokalit byl výzkum prováděn i dříve, jistá možnost srovnání tedy existuje).

Z kapacitních důvodů samozřejmě není možné obsáhnout všechny dimenze tématu. Čtenář si však musí být vědom, že ne ve všech lokalitách musí mít činnost církví zrovna takový úspěch jako v těch uvedených v závěrečné zprávě. Vybrané lokality na druhou stranu také nejsou jedinými příklady úspěšných misí.

Data pro sepsání zpráv z jednotlivých lokalit byla sebrána na základě dotazníků adresovaných třem skupinám, které jsem již uvedl výše. Jednotlivé rozhovory byly vedeny v délce 30–90 minut. Součástí výzkumu bylo též zúčastněné pozorování náboženských setkání, která jsou navštěvována Romy – aktéry sociální změny. K představení situace v jednotlivých lokalitách je použito některých částí dílčích výzkumných zpráv. Ty jsou pak doplněny o vybrané úryvky z nahraných dotazníků.

Autoři si předem stanovují indikátory sociální inkluze, jejichž výskyt v průběhu výzkumu sledují a podle nichž sociální změnu hodnotí. Sociální změnu chápou jako jakoukoli změnu, která pod vlivem působení církví a náboženských hnutí probíhá. V případě pozitivního vnímání této sociální změny ze strany jak jejich aktérů, tak jejich okolí, má tato změna vysoký potenciál přerodu v sociální inkluzi.

V další kapitole nás autoři seznamují s tematickými okruhy, které z tématu činnosti církví mezi Romy vyplývají. Jedním z nich je například násobení, případně potírání stigmat. Rom – nositel etnického stigmatu – se může stát členem církve či náboženského hnutí, které ale může být rovněž stigmatizováno, ovšem ve sféře náboženské (typickým příkladem je Náboženská společnost Svědkové Jehovovi /NSJS/, ale i další náboženská hnutí, která jsou často označována za sekty). Může tak dojít k násobení těchto stigmat, nicméně zajímavějším momentem je, když se tato stigmata vzájemně stírají. Rom – jehovista je pak vnímán daleko lépe než Rom nebo jehovista. Na stírání těchto stigmat má jistě vliv právě pozitivně vnímaná sociální změna. Můžeme se však ptát, zda se vnímání těchto stigmat nepřenáší dovnitř dané romské komunity. Zaznamenal jsem příklad Roma, který byl po konverzi právě k NSJS zavržen vlastní rodinou.² Naopak jsou popsány situace, kdy Romové po konverzi k NSJS přejímají neromské předsudky

² Nahrávka č. 2012-09-08-01 (Archiv semináře romistiky UJCA FF UK).

o „špinavých Cikánech“ (Hrustič 2010). Pro podchycení těchto momentů nám chybí právě již zmiňovaný dotazník pro romské okolí, které není misijní nebo pastorační činností přímo zasaženo. Z druhé strany nás k tomuto tématu snad mohou dovést dotazníkové otázky pro romské konvertity – např. otázka „*Sú v tejto viere aj členovia Vašej rodiny?*“ (s. 124) mohla respondenty dovést k tématu případných rodinných rozporů. Přímo k pohledu na tuto konverzi ze strany rodiny/komunity ale v dotazníku otázka není.

Při čtení vybraných témat se vtírá otázka hranice mezi sociální prací a pastorační činností (misijní a pastorační činnost církvi velmi často doprovází činnost, kterou bychom mohli zařadit spíše pod sociální práci). V čem tkví bonus, který činí z misijní a pastorační činnosti úspěšný nástroj pozitivní sociální změny u romských konvertitů (alespoň jak je pozitivně popisována v závěrečné zprávě)? Samotní autoři uvádí, že takovýto bonus může být ve specifickém postavení církvi a náboženských hnutí jako mezičlánek mezi primárními a sekundárními sociálními vztahy. Primární sociální sítě jsou popisovány jako „... *systém vzťahov, do ktorých sa človek narodí – jeho rodina a širšie pokrvné príbuzenstvo*“, sekundární sítě pak „... *produkuje spoločnosť, v ktorej sa človek pohybuje – tieto nie sú založené na pokrvných zväzkoch, ale budujú sa na profesijnej alebo záujmovej bázi*“ (s. 104). Do důležitých sekundárních sociálních sítí mají obyvatelé sociálně vyloučených lokalit (nejen Romové) omezený přístup a právě skrze působení jednotlivých církvi se otevírají možnosti navazovat vztahy v rámci těchto sekundárních sítí. Otázkou je, zda jako podobný můstek mohou fungovat například i nevládní organizace, které s křesťanstvím ve svém působení neoperují, a zda je prvek sdílení osobní víry, se kterým nevládní organizace programově nepracují, stěžejní při zefektivnění snah o sociální inkluzi Romů.

Vedle potvrzení hypotézy, že při náboženské změně dochází i k pozitivní změně sociální, předkládají autoři na závěr ještě seznam doporučení pro církev i pro stát. Státní správě je doporučováno, aby brala vážně pastorační činnost mezi Romy v rámci sociálně inkluzivní strategie. Pastorační práce Romů je tak vnímána a zároveň doporučována jako účinný nástroj pozitivně vnímané sociální změny. Zároveň s tím autoři upozorňují na nebezpečí sociálně exkluzivního pastoračního modelu. Tento model v sobě skrývá nebezpečí dělení na „my – vyznávající správnou víru“ a „oni – bezvěrci“ (studie obdobného konfliktu viz Podolinská 2003). Je tak vyzdvihována potřeba respektu k odlišnému vyznání a náboženským tradicím. To ale může být těžko představitelné, když si uvědomíme, že církev, které přicházejí mezi Romy s ambicí misijní činnosti (pokud nezůstávají de jure tomu u sociální práce), zde působí právě proto, aby Romy přivedly k víře podle svých měřítek. Ze strany pastorů jsem na otázku „Proč vlastně misie mezi Romy?“ slyšel odpověď „Chceme je přivést blíže k Bohu“ (debatní večer „Romové Bůh a církev“, 14.11.2012). Nabízí se otázka, která nemusí být úplně srozumitelná

a těžko se na ni dá odpovědět – jak víme, že Romové, se kterými máme zkušenost jako se silně věřícími, nemají k Bohu blíže než právě neromští členové církví? Motivace církví a náboženských hnutí k misijní činnosti mezi Romy se tak může odlišovat od té, jakou by měl stát, kdyby více podpořil misii mezi Romy jako efektivní nástroj sociální inkluze.

Pozorovaná misijní a pastorační činnost a následná sociální změna se tak, dle mého názoru, stává závěrečnými doporučeními příliš jednoznačnou. Ve zprávě jsou popsány sociální změny u jednotlivých respondentů, ale pouze v náznacích se dozvídáme, jaké má změna u jednotlivců dopady na vztahy v komunitě, čeho všeho se Romové vzdávají při přijímání „nové“ víry. Moje rozpaky pak přetrvávaly při čtení příspěvků jednotlivých církví, které byly předneseny na závěrečném workshopu projektu SIRONA 2010 a následně zařazeny do závěrečné zprávy. Stanoviska představitelů církví se nedají ztotožnit se stanovisky a názory koordinátorů projektu, nicméně nám naznačují, s jakými motivacemi mohou církve mezi Romy vstupovat: „*Tí, ktorí sú oslovení evanjeliom, sú ľahšie formovateľní, vyučovaní ako správne žiť, následne sú integrovaní do našich miestnych zborov, kde sa staráme o ich duchovné potreby, ale aj o ich resocializáciu.*“ (příspěvek Apoštolské církve na Slovensku, s.129). To se opět blíží představě správného způsobu života, do kterého je potřeba Romy „formovat“. Tuto motivaci rozhodně nechci podsouvat všem církvím ani realizátorům projektu. Docela dobře ale ukazuje úskalí, která může misijní a pastorační činnost z náboženských pozic přinášet. Zároveň je zde však nutné zdůraznit, že ne všechny církve přicházejí mezi Romy z pozic neromských, do projektu byly zahrnuty i církve a náboženská hnutí převážně romská. Vedle toho jsou uvedeny i příklady romských kněží a pastoračních pracovníků v řadách „tradičních“ církví. Zmiňuji to z toho důvodu, že problematika formování Romů do „gádžovských škatulek“ se v případě romských církví a romských kněží poněkud relativizuje.

Předkládaná publikace tak naznačuje velké možnosti, které pastorační práce mezi Romy má. Na čtenáře však její závěry mohou působit příliš jednoznačně, vezmeme-li v úvahu, že byly učiněny na základě relativně krátkých a omezených výzkumů v jednotlivých komunitách (na druhou stranu musíme brát v úvahu bohatou zkušenost z terénu u obou koordinátorů projektu). Jako vhodné (a možná přímo žádoucí) doplnění tak můžeme vnímat již zmíněný sborník *Pastoracia Rómov*, který sice nepřináší zmapování situace na území Slovenska (ostatně se také nevěnuje výhradně situaci na tomto území), nicméně vybrané problémy zkoumá v daleko větší hloubce. Ve druhé části tohoto sborníku také najdeme podrobněji rozepsané zprávy o činnosti jednotlivých církví z pohledu jejich představitelů.

I přes uvedené pochybnosti a rozpaky je dle mého přínos zprávy i celého projektu nesporný. Předkládá otázku, zda bychom měli počítat s misijní činností jako

součástí obecné sociálně inkluzivní strategie. Nad touto otázkou ostatně byla vedena diskuse už v rámci projektu samotného, účastnili se jí jak představitelé registrovaných tak i neregistrovaných církví a náboženských hnutí, zástupci akademické obce, nevládních organizací, samospráv i státních institucí. Vedle toho je zpráva také výborným přehledem a tematickou základnou pro další výzkumy religiozity Romů, a to především (ale nejen) na území Slovenské republiky.

Literatura

- DIENSTBIEROVÁ, Kristina. 2008. Vliv letničního hnutí na komunity katalánských Gitanů v jižní Francii. In: *Romano džaniben*, říj 2008, 31–51, ISSN 1210-8545.
- GREŠKOVÁ, Lucia. (ed.). 2009. *Pastoracia Rómov (Hľadanie rómskeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví. ISBN 978-80-89096-39-8.
- HORVÁTHOVÁ, Emília. 1964. *Cigáni na Slovensku – historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- HRUSTIČ, Tomáš. 2010. My nemáme rozdielov. Diskurz o etnicite a identite rómskych a nerómskych svedkov Jehovových na východnom Slovensku. In: *Romano džaniben*, 2/2010, 27-43, ISSN 1210-8545.
- JELÍNKOVÁ, Zdenka. 2008. *Motivace změny konfese richnavských Romů a její vliv na hmotnou kulturu*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.
- KOVÁČ, Milan, MANN, Arne B. (eds.). 2003. *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos. ISBN 978-80-89027-06-4.
- LUŽNÝ, Dušan. 2011. Sociální Inkluze Romů Náboženskou Cestou, Bratislava, 11. 10. 2010. In: *Sociologický Časopis*, 47 no. 1.
- MANN, Arne B. 2009. Vztah Rómov k viere. In: *Pastoracia Rómov (Hľadanie rómskeho Boha)*, Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví. ISBN 978-80-89096-39-8, 18-47.
- MURPHY, Robert F. 2010. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON. ISBN 978-80-86429-25-0.
- PODOLINSKÁ, Tatiana. 2002. Boh medzi vojnovými plotmi. Náboženská polarizácia v rómskej kolónii v Plaveckom Štvrtku. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos, s. 147-175.
- PODOLINSKÁ, Tatiana. 2009. Koho Boh? O kultúrnej aproximácii kresťanstva medzi Rómami na Slovensku. In: L. Grešková (ed.): *Pastoracia Rómov (Hľadanie rómskeho Boha)*, Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví. ISBN 978-80-89027-06-4, 73-110.
- RIPKA, Štěpán. 2008. Romský letniční sbor v Kánčí, Mexiko. In: *Romano Džaniben*, jevend 2008, 71–97, ISSN 1210-8545.
- ŠVECOVÁ, Anežka. 2008. Romský pentekostální sbor Maranatha, Spišská Nová Ves. In: *Romano Džaniben*, jevend 2008, 58–70, ISSN 1210-8545.